

УДК: 159.9 : 316.77

Наталія Гончарук

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри загальної та практичної психології
E-mail: goncharuk.nat17@gmail.com
orcid.org/ 0000-0001-9552-0946
Researcher ID: AAC-4110-2019

Honcharuk Nataliia

Ph.D. in Psychology, Assistant Professor

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61,
м. Кам'янець-Подільський, 32300, Україна

*Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University,
61, Ohienka street,
Kamianets-Podilskyi, 32300, Ukraine.*

ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОБОТИ ПСИХОЛОГА З РОЗВИТКУ КОМУНІКАЦІЇ У ДІТЕЙ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ У СПЕЦІАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF THE WORK OF A PSYCHOLOGIST ON THE DEVELOPMENT OF COMMUNICATION IN CHILDREN WITH INTELLIGENT DISORDERS IN SPECIAL SCHOOLS OF GENERAL SECONDARY EDUCATION

Анотація. У статті актуалізовано необхідність соціально-психологічного навчання з формування комунікації та комунікативних вмінь у дітей із особливими освітніми потребами. Визначено мету дослідження, якою визнано психологічне забезпечення роботи психолога з розвитку комунікації у дітей із порушеннями інтелекту у спеціальних закладах загальної середньої освіти. Описано методи дослідження, які використано у процесі наукового опрацювання проблеми і реалізовано засобами індуктивного, дедуктивно-аксіоматичного, наукового аналізу теоретичних та емпіричних даних, узагальнення, систематизації, формалізації, типологізації результатів наукових розвідок.

Проаналізовано нормативно-правові положення у галузі освіти та психологічної служби, згідно яких визначено основні ключові компетентності комунікативного розвитку. Проведено диференційний аналіз основних напрямів педагогічної та психологічної роботи з формування навичок комунікації у спеціальних закладах освіти. Розмежовано змістові аспекти діяльності

психолога та педагога на основі з'ясування основних відмінностей у підході до проблеми. Здійснено моніторинг проблеми психологічного забезпечення комунікативного розвитку у дітей із порушеннями інтелекту.

На основі теоретико-методологічного аналізу проблеми визначено мету діяльності психолога, якою стало створення умов для сприятливого комунікативного розвитку школярів і надання психологічної підтримки у кризових та проблемних ситуаціях комунікативної взаємодії.

Обґрунтовано необхідність забезпечення максимальної реалізації комунікативних можливостей і резервів учнів з особливими освітніми потребами. Конкретизовано роль індивідуальних і функціональних особливостей комунікативного розвитку з метою забезпечення максимальної соціальної адаптації в умовах шкільної групи.

На основі проведеного дослідження охарактеризовано методи роботи психолога з описаних напрямів. Методами психологічної роботи визначено активне соціально-психологічне навчання, яке проводиться засобами індивідуальних або групових корекційних занять, тренінгів (комунікативної компетентності, особистісного зростання, колективістських взаємин, соціальної адаптації), психологічне консультування, психологічні лекторії для батьків та вчителів, тематичні заходи, виступи на семінарах, батьківських зборах, конференціях.

Запропоновано перспективи подальших досліджень, які полягають у з'ясуванні методологічних та методичних засад забезпечення комунікативного розвитку учнів із порушеннями інтелекту.

Ключові слова: комунікація, діти з порушеннями інтелектуального розвитку, спеціальні заклади загальної середньої освіти.

Annotation. The article actualizes the need for socio-psychological training in the formation of communication and communication skills in children with special educational needs. The purpose of the research is determined. It consists in the psychological support of the psychologist's work on the development of communication in children with intellectual disabilities. The development of communication is specific in special institutions of general secondary education. The research methods used in the process of scientific elaboration of the problem are described. This is an inductive, deductive-axiomatic, scientific analysis of theoretical and empirical data, generalization, systematization, formalization, typology of the results of scientific research.

The legal provisions in the field of education and psychological services are analyzed. According to them, the main key competencies of communicative development are identified. A differential analysis of the main areas of pedagogical and psychological work on the formation of communication skills in special educational institutions. The semantic aspects of the activity of a psychologist and a teacher are distinguished. This is done by finding out the main differences in the approach to the problem. The

problem of psychological support of communicative development in children with intellectual disabilities was monitored. It was the creation of conditions for favorable communicative development of students and the provision of psychological support in crisis and problem situations of communicative interaction.

The necessity of ensuring the maximum realization of communicative opportunities and reserves of students with special educational needs is substantiated. The role of individual and functional features of communicative development in order to ensure maximum social adaptation in the school group is specified. On the basis of the conducted research the methods of work of the psychologist in the described directions are characterized. The methods of psychological work are defined as: a) active socio-psychological training, which is carried out by means of individual or group correctional classes, trainings (communicative competence, personal growth, collectivist relations, social adaptation); b) psychological counseling; c) psychological lectures for parents and teachers; d) thematic events; e) speeches at seminars, parent meetings, conferences.

Prospects for further research are proposed, which are to clarify the methodological and methodological principles of ensuring the communicative development of students with intellectual disabilities.

Key words: communication, children with intellectual disabilities, special institutions of general secondary education.

Актуальність дослідження. На сьогодні комунікативне навчання та комунікативна освіта є одними із найважливіших аспектів соціальної грамотності. В умовах нашого суспільства важливо вміти налагоджувати безконфліктні стосунки та знаходити спільні інтереси у різних галузях суспільного життя. Без комунікативної грамотності цього важко досягти. Тому сучасна спеціальна шкільна освіта активно впроваджує комунікативну складову освітнього процесу. Вона спрямована забезпечити формування низки комунікативних компетентностей: комунікативних знань школярів, їхньої активної громадянської позиції, суспільної свідомості, соціально-нормативної освіченості, гуманістичного спрямування комунікації. Важливою метою реалізації комунікативної складової навчання є включення комунікативної компетентності до ціннісної системи особистості, що відображено у наукових розвідках фахівців у галузі спеціальної та загальної психології

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Дослідники комунікації та комунікативного розвитку дітей із особливими освітніми потребами представляють

різноспрямовані змістові аспекти опрацювання проблеми. А саме, науковці Н.П. Кравець, Н.О. Утвенко, L Hall, M. Łoskot, N. Marrus, M.L. Rice опрацьовують лінгвістичні та психолінгвістичні питання комунікативного розвитку. Вчені N.M. Ashkanasy, G.J. Nicholson вивчають особливості становлення міжособистісних взаємин, емоційного клімату та їх впливу на комунікативні стосунки. Л.В. Шипова, J.H. Beitchman, P.W. Cascella, M. Peterson розглядають порушення спілкування та комунікативної поведінки у школярів із особливими освітніми потребами. О.В. Боряк, М.Ю. Олешков досліджують особливості моделювання комунікативного процесу та формування комунікативної поведінки у школярів.

Отже, проблема психологічного забезпечення роботи психолога з розвитку комунікації у дітей із порушеннями інтелекту у спеціальних закладах загальної середньої освіти потребує пошуку ефективних шляхів вирішення, що заплановано реалізувати в умовах нашого дослідження.

Мета статті – психологічне забезпечення роботи психолога з розвитку комунікації у дітей із порушеннями інтелекту у спеціальних закладах загальної середньої освіти.

Методи дослідження. У статті використано такі методи теоретичного дослідження та опрацювання даних: індуктивний, дедуктивно-аксіоматичний, наукового аналізу теоретичних та емпіричних даних, узагальнення, систематизації, формалізації, типологізації результатів наукових розвідок.

Результати дослідження. Психологічне забезпечення роботи психолога з розвитку комунікації у дітей із порушеннями інтелекту в спеціальних закладах загальної середньої освіти здійснюється згідно нормативно-правових положень у галузі освіти та психологічної служби. Згідно Державного стандарту базової середньої освіти визначено основні ключові компетентності, до яких належить володіння державною мовою і здатність спілкуватися рідною мовою.

Володіння державною мовою передбачає вміння здійснювати комунікацію на основі знання мови, її функцій, ресурсів, норм і правил, засобів, стилів. Діти навчаються опрацьовувати інформацію з різних джерел, критично осмислювати її та

використовувати для комунікації відповідально, усвідомлюючи цінність української мови як засобу спілкування на всій території держави.

Здатність спілкуватися рідною мовою полягає у вмінні реалізовувати комунікативну взаємодію в усній та письмовій формі на основі знань мовленнєвих засобів, ресурсів, правил і норм мови. Важливими є спроможність здобувати інформацію, критично осмислюючи її, відстоювати власні погляди, переконання, суспільні цінності. Опрацьовано питання використання мовних засобів для комунікації, взаємодії та самовираження. Вартою уваги вважається здатність обговорювати факти, явища, події, обґрунтовувати свої погляди на різні соціальні події, відтворювати у мовленні соціокультурні реалії та особливості міжкультурної комунікації (Державний стандарт базової середньої освіти, 2020).

У спеціальних закладах для дітей із особливими освітніми потребами особливий акцент зроблено на впровадженні комунікативної складової, у якій подано зміст роботи з формування комунікативних умінь та навиків. Це є важливим поступом, оскільки створює всі умови для оволодіння дітьми з порушеннями інтелектуального розвитку необхідними комунікативними вміннями. У процесі навчальної діяльності в дітей формують такі комунікативні уміння: ставити запитання, за допомогою запитань розпізнавати проблему, формулювати висновки на основі отриманої інформації, аналізувати інформацію, подану у різних формах (текстовій, графічній та ін.), розуміти, аналізувати і пояснювати завдання, вживати термінологію з окремих предметів, аргументувати, формулювати думку, розширювати свій лексичний запас (Типова освітня програма спеціальних закладів, 2018).

Основними завданнями у спеціальних закладах освіти визначено наступні: а) розвиток розуміння та відтворення усного й писемного мовлення; б) формування навиків роботи з висловлюваннями різних стилів, типів і жанрів; в) вдосконалення навиків мовленнєвого спілкування: роботи із текстами, діалогами та монологами; оволодіння орфоепічними, лексичними, граматичними і стилістичними знаннями (Кравець, Утвенко, 2019).

Отже, основну увагу у межах шкільних програм закладів загальної середньої освіти та спеціальних закладів загальної середньої освіти спрямовано на мовленнєво-лінгвістичний аспект комунікації, який включає у себе мову та мовлення як основні засоби комунікації. Ці знання є необхідними, але мають переважно лінгвістичну спрямованість, а для дітей важливо опанувати психологічні аспекти комунікації, які допомагатимуть їм у майбутньому не лише грамотно висловлюватись, а й розуміти мотиви комунікації співрозмовників, досягнути технологію впливу на інших учасників спілкування.

Отже, формування компетенцій володіння державною мовою і вміння спілкуватися рідною мовою належить до педагогічних завдань спеціальних закладів освіти. Професійні компетенції психолога мають інше спрямування, і їх обґрунтування є метою нашого дослідження.

Комунікація охоплює весь словесний і невербальний арсенал засобів, що використовується для передачі інформації між людьми, включаючи мову та мовлення. Найбільш поширені визначення характеризують її як обмін інформацією за допомогою системи символів та знаків (Олешков, 2006).

Відомо, що комунікативні здібності дітей із порушеннями розумового розвитку відрізняються від їхніх однолітків і мають обмеження у сприйманні та експресії мовлення. Вони можуть мати певні особливості щодо форми, змісту і функції. Дефіцит навичок може охоплювати граматичні системи (морфологію, синтаксис), словниковий запас (семантику) та соціальне спілкування (прагматику), що вказує на необхідність їх корекції. Тому одним із завдань психологічної роботи є *забезпечення максимальної реалізації комунікативних можливостей і резервів учнів із особливими освітніми потребами.*

У цьому контексті важливою є взаємодія з вчителем рідної мови і літератури у питаннях формування ключових комунікативних компетенцій в умовах навчальної діяльності. Вчитель забезпечує корекційно-розвивальну роботу в плані оволодіння граматичними та семантичними вміннями, а психолог несе відповідальність за формування компетенцій соціального спілкування. Завдання психолога – навчити дітей конструювати ефективні висловлювання (Я-ініціативні, імпульсивні,

мотиваційно-спрямовані) й обмежувати неефективні (самозахисні, перепонно-домінантні, екстрапунітивні). Вагомою ланкою роботи є формування навичок активного слухання, діалогічного та монологічного мовлення у процесі спілкування (Гончарук, 2010). Ця робота здійснюється в умовах групової роботи засобами тренінгу комунікативної компетентності, особистісного зростання, колективістських взаємин, соціальної адаптації, в умовах індивідуальної – засобами психологічного консультування, індивідуальних корекційних занять.

Моніторинг проблеми формування комунікативних компетенцій дітей із порушеннями інтелекту свідчить про те, що необхідним завданням психологічної роботи є *урахування індивідуальних і функціональних особливостей комунікативного розвитку* з метою забезпечення максимальної соціальної адаптації в умовах шкільної групи і продуктивної взаємодії з однолітками та дорослими.

Результати наукових досліджень вказують на те, що основними функціональними чинниками, які засвідчують несформованість лінгвістичних передумов комунікації, визначено: сповільнення онтогенетичного розвитку мовлення; порушення розуміння зверненого мовлення; нездатність до смислового опрацювання отриманої інформації; фонетико-фонематичні розлади; лексичні обмеження й аграматизми; недостатність пасивного й активного словника; недостатня увага до граматичного оформлення слів і речень; проблеми із розумінням складних речень і зв'язних текстів; порушення діалогічного та монологічного мовлення; труднощі у встановленні послідовності подій; несформованість знаково-символічної функції мовлення (Боряк, 2018; Rice, 2013; Marrus & Hall, 2017).

Не менш важливими у корекційно-розвивальній роботі є врахування індивідуальних особливостей комунікації: комунікабельності, товариськості, відкритості, щирості, толерантності.

Зважаючи на функціональні та індивідуальні особливості у дітей із порушеннями інтелектуального розвитку послідовність психологічної роботи набуває чіткого логічного структурування: з'ясування збережених і порушених сторін комунікативного розвитку, визначення особистісних ресурсів учнів,

підготовка та обґрунтування програми корекційно-розвивальної роботи, реалізація програми шляхом активного соціально-психологічного навчання у формі тренінгу або психоконсультації, моделювання і самостійне застосування нових соціально-психологічних знань на практиці.

Звертаючись до проблеми забезпечення сприятливого комунікативного розвитку дітей з особливими потребами, варто акцентувати увагу на завданнях *створення позитивного психологічного клімату у колективі однолітків*. Психологічний клімат визначається як індивідуальне сприймання учнями свого соціального середовища. Він може бути сприятливим або несприятливим, доброзичливим і ворожим, прихильним і конфліктним. Це колективне явище, у межах якого формуються соціально-емоційні взаєностосунки. Для дітей із порушеннями інтелекту він виступає допоміжним засобом корекції комунікативних вмінь та навичок, забезпечуючи сприятливу основу для розвитку. Його визначальними характеристиками є взаємоповага, турбота про інших, взаємна довіра, відсутність страху під час взаємин, позитивний груповий настрій, групові цінності, психологічна сумісність, сформовані традиції, що необхідно формувати у рамках корекційно-розвивальної роботи (Ashkanasy & Nicholson, 2003).

Не менш важливим завданням діяльності психолога є *корекція психологічних проблем комунікативного розвитку*. Буває, що школярі вдаються до деструктивних форм поведінки, таких як негативні емоції, істерики, імпульсивні реакції. Вони можуть плакати, виявляти агресію, ступор чи інші емоційні реакції, коли не спроможні досягнути цілей прийнятними способами (Cascella, 1999). Це вказує на їхню нездатність використовувати для досягнення життєвих цілей конструктивні форми поведінки. Мова про розлади поведінки як психологічну проблему йдеться у випадку, коли дитина відчуває постійні емоційні труднощі і самостійно не здатна їх подолати. У нашому дослідженні психологічна проблема розглядається як нездатність впоратися із труднощами поведінки, які зумовлюють соціальну дезадаптацію, засобами власних зусиль та досвіду. Серед проблем спілкування та міжособистісних взаємин психологи виділяють: сором'язливість, замкнутість, підвищену конфліктність, ізолюваність і відторгнутість у колективі однолітків,

соціальну тривожність, дезадаптацію у новому соціальному середовищі, несформованість колективістських взаємостосунків, булінг, мобінг, лихослів'я, соціальне сирітство та ін. Всі вони потребують організованої у часі та індивідуальному просторі психологічної роботи.

Психолог вивчає запит, соціальні умови життя дитини, готує програму психодіагностичної роботи, проводить обстеження, встановлює психологічний діагноз, складає програму корекційно-розвивальної роботи, реалізує її в умовах психологічних занять, здійснює психологічні висновки, аналізуючи прогрес. У роботі з дітьми з особливими освітніми потребами психологічна проблематика є особливо виразною через несприятливий органічний дизонтогенез. Школярам із особливими потребами часто потрібні інструменти для сприяння спілкуванню. Їм необхідно більше часу і ресурсів, щоб навчитися аналізувати і змінювати стратегії своєї комунікативної поведінки.

В умовах сьогодення визначальною ланкою роботи психолога є *профілактика комунікативних девіацій*, якими можуть стати булінг, мобінг, лихослів'я, психологічне насилля та ін. Причиною цього є порушення поведінкового аналізу, нездатність засвоювати морально-етичні норми спілкування, невміння застосовувати отримані знання на практиці. Діти з порушеннями інтелекту мають підвищений ризик таких проблем із поведінкою. Дані експериментальних досліджень свідчать про те, що ці дефіцити є як кількісними (Beitchman & Peterson, 1986) так і якісними (Шипова, 2016) Вони поглиблюють соціальну дезадаптацію та спричиняють глибокі емоційні розлади особистості. Профілактика *комунікативних девіацій* полягає в усуненні факторів, що спричиняють розлади комунікативної поведінки. Цьому сприяє проведення виховних заходів психологічної спрямованості, групових консультпунктів, тренінгів, психологічних лекторіїв для батьків і вчителів, групові заняття з психологічного розвантаження, психологічні гуртки, тематичні заходи. Важливим напрямом психопрофілактики є раннє виявлення початкових форм комунікативних девіацій.

Поряд з профілактичними заходами актуальним завданням роботи психолога спеціальних закладів освіти є *психологічна просвіта з питань нормотипового та*

відхиленого комунікативного розвитку учнів. Її метою є підвищення психологічної обізнаності з важливих питань, які стосуються особистісного розвитку школярів. Психологічна просвіта з питань комунікації та комунікативного розвитку полягає у залученні педагогічних працівників, учнів спеціальних закладів освіти та їхніх батьків до знань, що стосуються формування комунікативної грамотності та комунікативної компетентності. Для цього популяризують традиційні та інноваційні технології формування продуктивної комунікації. Таку роботу психолог реалізує у формі групових або індивідуальних занять з учнями, тематичних лекторіїв, виступів на семінарах, батьківських зборах, конференціях.

На загальному тлі функціонування системи психологічного забезпечення комунікативного розвитку школярів із порушеннями інтелекту у закладах спеціальної освіти важливого значення набуває *формування комунікативної культури учасників освітнього процесу*. Основними віхами її формування є взаємна повага, яка передбачає визнання, шанування та вдячність, культура мовлення, яка полягає у дотриманні норм літературної мови та свідомому вживанні мовно-виражальних засобів залежно від обставин спілкування, дотримання норм моралі, що виявляються в установках діяти відповідно до своєї совісті. У межах своєї професійної компетенції психолог роз'яснює ці положення, і, разом з іншими педагогічними працівниками, стежить за дотриманням їх у повсякденній комунікативній поведінці.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, психологічний аналіз змісту діяльності психолога з формування комунікації у дітей із порушеннями інтелектуального розвитку дає змогу визначити та обґрунтувати основні положення:

Метою діяльності психолога є створення умов для сприятливого комунікативного розвитку школярів і надання психологічної підтримки у кризових та проблемних ситуаціях комунікативної взаємодії. Відповідно до мети визначено та обґрунтовано такі завдання:

1. Забезпечення максимальної реалізації комунікативних можливостей і резервів учнів з особливими освітніми потребами.

2. Урахування індивідуальних і функціональних особливостей комунікативного розвитку з метою забезпечення максимальної соціальної адаптації в умовах шкільної групи.

3. Створення сприятливого психологічного клімату у колективі однолітків шляхом активізації продуктивної комунікативної взаємодії з однолітками та дорослими.

4. Корекція психологічних проблем комунікативного розвитку.

5. Психологічна профілактика комунікативних девіацій, якими можуть стати булінг, мобінг, лихослів'я, психологічне насилля та ін.

6. Психологічна просвіта з питань нормотипового та відхиленого комунікативного розвитку учнів.

7. Формування комунікативної культури учасників освітнього процесу.

Методами психологічної роботи визначено активне соціально-психологічне навчання, яке проводиться засобами індивідуальних або групових корекційних занять, тренінгів (комунікативної компетентності, особистісного зростання, колективістських взаємин, соціальної адаптації), психологічного консультування, психологічних лекторіїв для батьків та вчителів, тематичних заходів, виступів на семінарах, батьківських зборах, конференціях.

Перспективи подальших досліджень полягають у з'ясуванні методологічних та методичних засад забезпечення комунікативного розвитку учнів із порушеннями інтелекту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боряк, О.В. (2018). Формування мовленнєвої діяльності розумово відсталих молодших школярів: теорія і практика. *Педагогічний часопис Волині*, 2(9), 112–121.
2. Гончарук, Н.М. (2010). Психологічні особливості монологічного мовлення як засобу спілкування у дітей підліткового віку. *Проблеми сучасної психології*, 10, 149–159.
3. Державний стандарт базової середньої освіти (2020). Постанова КМУ №898 від 30.09.2020 року. Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/ (дата звернення 30.07.2021).

4. Кравець, Н.П. & Утвенко, Н.О. (2019). Навчальні програми з української мови для 5–10 класів спеціальних закладів загальної середньої освіти для дітей з інтелектуальними порушеннями. Київ. URL : <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchannya-ditej-u-specialnih-zakladah-osviti/osvita-ditej-z-osoblivimi-potrebami/navchalni-programi/korekcijni-programi/dlya-ditej-z-porushennyami-intelektualnogo-rozvitku> (дата звернення 05.04.2020).
5. Олешков, М.Ю. (2006). Моделирование коммуникативного процесса. Нижний Тагил: Нижнетагильская гос. соц.-пед. акад., 335 с.
6. Типова освітня програма спеціальних закладів загальної середньої освіти II ступеня для дітей з особливими освітніми потребами (2018). Наказ МОН України від 12.06.2018 р. №627
Режим доступу : https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/61118/ (дата звернення 05.04.2020)
7. Шипова, Л.В. (2016). Нарушения поведения умственно отсталых подростков. Саратов: б/и, 63 с.
8. Ashkanasy, N. M. & Nicholson, G. J. (2003). Climate of fear in organizational settings: Construct definition, measurement and a test of theory. *Australian Journal of Psychology*, 55(1), 24–29.
9. Beitchman, J.H. & Peterson, M. (1986). Disorders of language, communication, and behavior in mentally retarded children. Some ideas on their co-occurrence. *Psychiatr Clin North Am*, 9(4), 689–698.
10. Cascella, P.W. (1999). Communication disorders and children with mental retardation. *Child Adolesc Psychiatr Clin N Am*, 8(1), 61–75.
11. Łoskot, M. (2018). Przedszkolak z deficytami kompetencji oraz zaburzeniami sprawności językowych. *Przedszkolak. Październik*, 40. Режим доступу: <https://www.wychowaniewprzedszkolu.com.pl/artukul/przedszkolak-z-deficytami-kompetencji-oraz-zaburzeniami-sprawnosci-jezykowych> (дата звернення 05.04.2020).
12. Marrus, N. & Hall, L. Intellectual Disability and Language Disorder. *Child Adolesc Psychiatr Clin N Am*. (2017). №26(3). P.539–554.
13. Rice, M.L. (2013). Language growth and genetics of specific language impairment. *International journal of speech-language pathology*, №15(3), 223–233.

REFERENCES

1. Boriak, O.V. (2018). Formuvannya movlennievoi diialnosti rozumovo vidstalykh molodshykh shkoliariv: teoriia i praktyka [*Formation of speech activity of mentally retarded junior schoolchildren: theory and practice*]. *Pedahohichnyi chasopys Volyni*, 2(9), 112–121 [in Ukrainian].

2. Honcharuk, N.M. (2010). Psykholohichni osoblyvosti monolohichnoho movlennia yak zasobu spilkuвання u ditei pidlitkovoho viku [*Psychological features of monologue speech as a means of communication in adolescents*]. Problemy suchasnoi psykholohii, 10, 149–159 [in Ukrainian].
3. Derzhavnyi standart bazovoi serednoi osvity [*State standard of basic secondary education*] (2020). Postanova KМУ №898 vid 30.09.2020 r. – *Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine №898 of September 30, 2020*. Rezhym dostupu: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/ (data zvernennia 30.07.2021) [in Ukrainian].
4. Kravets, N.P. & Utvenko, N.O. (2019). Navchalni prohramy z ukrainskoi movy dlia 5–10 klasiv spetsialnykh zakladiv zahalnoi serednoi osvity dlia ditei z intelektualnymy porushenniamy [*Ukrainian language curricula for grades 5–10 of special secondary schools for children with intellectual disabilities*]. Kyiv. Rezhym dostupu: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchannya-ditej-u-specialnih-zakladah-osviti/osvita-ditej-z-osoblivimi-potrebami/navchalni-programi/korekcijni-programi/dlya-ditej-z-porushenniami-intelektualnogo-rozvitku> (data zvernennia 05.04.2020) [in Ukrainian].
5. Oleshkov, M.Yu. (2006). Modelirovanie kommunikativnogo protsessa [*Modeling of the communicative process*]. Nizhnyi Tagil: Nizhnetagil'skaya gos. sots.-ped. akad., 335 s. (in Russian).
6. Typova osvitnia prohrama spetsialnykh zakladiv zahalnoi serednoi osvity II stupenia dlia ditei z osoblyvymy osvitnimy potrebamy [*Typical educational program of special institutions of general secondary education of the II degree for children with special educational needs*] (2018). Nakaz MON Ukrainy vid 12.06.2018 r. №627 Rezhym dostupu: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/61118/ (data zvernennia 05.04.2020) [in Ukrainian].
7. Shipova, L.V. (2016). Narusheniya povedeniya umstvenno otstalyih podrostkov [*Behavioral disorders in mentally retarded adolescents*]. Saratov: b/i, 63 s. (in Russian).
8. Ashkanasy, N. M. & Nicholson, G. J. (2003). Climate of fear in organizational settings: Construct definition, measurement and a test of theory. *Australian Journal of Psychology*, 55(1), 24–29 [in English].
9. Beitchman, J.H. & Peterson, M. (1986). Disorders of language, communication, and behavior in mentally retarded children. Some ideas on their co-occurrence. *Psychiatr Clin North Am*, 9(4), 689–698 [in English].
10. Cascella, P.W. (1999). Communication disorders and children with mental retardation. *Child Adolesc Psychiatr Clin N Am*, 8(1), 61–75 [in English].
11. Łoskot, M. (2018). Przedszkolak z deficytami kompetencji oraz zaburzeniami sprawności językowych. Przedszkolak. Październik, 40. Rezhym dostupu:

<https://www.wychowaniewprzedszkolu.com.pl/artukul/przedszkolak-z-deficytami-kompetencji-oraz-zaburzeniami-sprawnosci-jezykowych> [in Polish].

12. Marrus, N. & Hall, L. Intellectual Disability and Language Disorder. *Child Adolesc Psychiatr Clin N Am.* (2017). №26(3). P.539–554 [in English].

13. Rice, M.L. (2013). Language growth and genetics of specific language impairment. *International journal of speech-language pathology*, №15(3), 223–233 [in English].